

Hillar Lehari – fenomenaalse mäluga mees või hoopis mütomaan?

Hillar Lehari 1980. a.

■ 1969. aasta veebruaris ilmus ajalehes Võitleja artikkel, milles Prantsusmaal elanud eestlane Hillar Lehari avaldas mälestusi kokkusaamisest kindral Johan Laidoneri juures 1940. aasta juunis. Et need mälestused on kirja pandud peaaegu 30 aastat hiljem, siis tundub, et tegu on tähelepanuväärse mälu mehega.

„Istusime ümber kindrali töölaua. Laidoneri mõlemad Vabaduse Ristid lebasid ta ees laual. Ta seljataga seinal asetses Laidoneride varalahnud poja Michaeli suur portree. Truu majahoidja, koer Tommy, lebas peremehe jalgade ees. Märkasin kindrali silmade all sügavaid tumedaid varjusid, mis olid vist tingitud unetutest öödest. Laualt vaatles meid hõberaamis Rootsi prints Gustaf Adolfi foto pühendusega 1936. aastast.”¹

Artikli sisu võeti osalt kriitiliselt vastu. Kirjanik Einar Sanden kirjutas paar kuud pärast artikli ilmutist publitsist Jüri Rummelgasele H. Lehari kohta järgmist: „Kui ta hullumeelne ei ole, siis tont ise teab, mis mängu ta mängib. [– – –]. Lehari alles hiljuti avaldas 'Võitlejas' kirjutuse 'Laidoner inimesena' (Kas varsti tuleb 'Laidoner loomana')?”² Siis oli Lehari ise juba Jüri Rummelgasega kirjavahetusse astunud ja temale pakkunud selgitada mh. säärast asja nagu Artur Sirgu surm.³ Peale selle lisab ta ülal kirjeldatud sündmusele täiendavaid andmeid:

„Kui ma 22. juunil 1940 koos Rahamäega Laidoneri juurde jõudsin, oli ta rõõmus, et ka riigikohtunik kolonel Peeter Kann oli kohal.

Tema oli nagu seaduslikuks tunnistajaks ja ka tema lõpetas oma allkirjaga Laidoneri väga mahuka märkmiku 22.6.40 kell 02.00. See märkmik on praegu kindlas kohas vabas ilmas ja seda lõpetavad Rahamäe, minu, Aleksei Kroushevski, Kannu ja Laidoneri allkirjad sooviga, et see avaldatakse Vabas-Eestis kui testament ja õpetus tulevastele vabadele eestlastele.”⁴

1973. aastal astus Lehari kirjavahetusse mitmete Rootsis asuvate Eesti tegelastega, teatas, et tema käsutuses on J. Laidoneri päevik, ja pakkus müüa. Kui aga temalt paluti tõenduseks fotokoopiaid, siis saadi kätte vaid mõned väljakirjutused, kus kompromiteerivad märkmed nii Konstantin Pätsist kui ka Jaan Tõnissonist.⁵ Endised J. Laidoneri tuttavad võisid kinnitada, et tegemist ei saanud olla kindrali märkmikuga, sest ta oli mõlemaga heas vahekorras. Seejärel oli Lehari pakkunud J. Laidoneri päevikut müüa ka ajakirjanikele Arnold Joonsonile ja Vladimir Raudsepale avaldamiseks kas Võitlejas või Kodumaas.⁶ Kui läbirääkimised tulemusteta katkesid, olevat ta viimaks seda müügiks pakkunud Nõukogude Liidu Pariisi saatkonnale.⁷ Pärast seda H. Lehari vaikis kõigest, mis puudutas väidetavat J. Laidoneri päevikut.

Kes oli Hillar Lehari?

Kas Laidoneri päevik kunagi üldse eksisteeris ja kes oli tegelikult see Hillar Lehari?

¹ H. Lehari. Laidoner inimesena. – Võitleja 1969, nr. 2, lk. 2.

² E. Sandeni kiri J. Rummelgasele 29.08.1969. Jüri Rummelgase arhiiv, Kindral Laidoneri Muuseum (KLM), ART 140 F. 20 1:54.

³ H. Lehari kiri J. Rummelgasele 8.06.1969. Jüri Rummelgase arhiiv.

⁴ H. Lehari kiri J. Rummelgasele 18.07.1969. Jüri Rummelgase arhiiv.

⁵ Segane lugu „Laidoneri päevikuga”. – Vaba Eesti Sõna 08.02.1973, nr. 6, lk. 3; Venelaste huvi salapärase käsikirja vastu. – Eesti Päevaleht 21.02.1973, nr. 14, lk. 1.

⁶ A. Joonsoni kiri J. Rummelgasele 01.07.1970. Jüri Rummelgase arhiiv.

⁷ Vt. viide 5.

Päeviku olemasolus kaheldi kohe, kui kuuldused sellest hakkasid levima. Ajaloolane Reigo Rosenthal, kelle sulest ilmus 2008. aastal teos „Laidoner – väejuht”, on päeviku asjasse süvenenud põhjalikumalt ja leidnud, et see oli vaid H. Lehari väljamõeldis.⁸ 1973. aasta märtsis, vaid paar nädalat pärast seda, kui hakkasid ilmuma teated päevikust, kirjutas J. Laidoneri lesk Maria Laidoner Theodor Männikule, kes oli nende poja Michaeli sõber. Kirjas kinnitas ta, et tema ammu surnud abikaasa ei pidanud kunagi mingit päevikut ning et ta ei tunne kedagi Hillar Lehari nimelist.⁹ Selle veendumusega liitusid ka kindrali veel elus olnud kaastöölised, sõbrad ja sugulased.¹⁰

Kui H. Lehari suhted J. Laidoneriga ja viimase testamendiga päevik olid üksnes fantaasia, siis mis eesmärgil Lehari selliseid jutte levitas? Lahendus võiks ehk peituda Lehari eluloos, mille kohta on aga päris lahkuminevad andmed.

Hillar Lehari sündis 1915. aastal Tartus val-laslapsena ja tema perekonnanimeks oli Ääro (või tegelikult Äro), kuigi ta ise on väitnud, et tema vabariigiaegne perekonnanimi oli hoopis Kurruk.¹¹ See oli õieti tema emapoolse vanaema Juula neipõlvnenimi. Viimase sõnade kohaselt oli Hillari tõeline isa olnud J. Laidoneri vend Peeter, kellega tema ema Aliide tutvus eestlaste vana-aastapeol Peterburis. Vanaemale saadetud kirjade järgi olevat Peeter Laidoner olnud vene kaubalaevastiku tüürimees. Ta olevat pärast Vene kodusõda saatnud Aliidele Vladivostokist kirja, mis temani aga ei jõudnud, sest Aliide oli juba 1922. aastal surnud.¹² Hillarit kasvatasid vanavanemad ja hiljem elas ta vahetevahel oma tädi perekonna juures Tartus Riia tänaval, suviti aga nende talus Tartust paar kilomeetrit põhja pool. Tädi abikaasa Johannes Zirk, kes oli Eesti Seemnevilja Ühisuse Tartu osakonna juhataja, toetas Hillarit rahaliselt ja püüdis ka tema koolitamisel abiks olla. See aga erilis-t vilja ei kandnud, sest „kuigi Hillar oli andekas, oli ta laisk”, nagu kirjutas aastaid hiljem tema

täditütar Virve Laurits.¹³ Õppimiseks saadud raha raiskas Hillar lihtsalt ära. Mõnda aega elas Hillar ka vanatädi Emilie ja tema abikaasa David Suitsu juures Tallinna tänaval (tänapäeval Staadioni tn.). Samal tänaval elas tollal kirjanik Friedebert Tuglas oma naise Eloga.¹⁴

Virve Lauritsa sõnade kohaselt elas Hillar Lehari 1930. aastatel Tallinnas ning tädipoeg Lembit Zirgu sõnul olevat ta olnud ajuti merel.¹⁵ Põhjalikumalt on seda aega kirjeldanud Lehari oma kirjades Jüri Remmelgasele ja ajaloolasele Rein Marandile, samuti kirjanikele Artur Adsonile ja Helmi Rajamaale.¹⁶ Kirjad ongi pea-aegu ainsateks allikateks nende aastate kohta. All-järgnevad lõigud on kokkuvõtteks Artur Adsonile kirjas saadetud väga põhjalikust eluloost.¹⁷

Hillar Leharit kasvatanud vanaema suri 1927. aastal ja seejärel sai tema kasuisaks emapoolne sugulane piiskop Hugo Bernhard Rahamägi. Kui Hillarile aga H. B. Rahamäe juures enam ei meeldinud, siis kirjutas ta Tallinnas elanud poliitikule ja pangadirektorile Georg Vestelile, kes oli samuti tema sugulane. Härra Vestel oli nõus Hillarit vastu võtma ja Tallinnas pandi ta Jakob Westholmi gümnaasiumi, kus tema pinginaabriks sai Michael Laidoner. Tema sõprus kindrali pojaga kestis kuni saatusliku päevani 20. aprillil 1928.

„Tema õnnetu surm (selle kohta luuletati palju inetut) oli mulle sama raske kui mu vanaemakese lahkuminegi. Ma nutsin valusaid pisaraid tema matustel Tall. Vene surnuaial. Kui mõtlen neid ridu kirjutades tolele kurvale päevale, siis tunnen veel praegugi proua ja härra Laidoneri kätt oma õlal Misha haua äärel... Kõik tema riided, pesu ja jalanõud toodi mulle kui vanemateta lapsele ja endisele sõbrale. [– – –]. Alles palju hiljem ma kuulsin piiskopi suust, kui proua Laidoneri vennal ei oleks olnud nii suur pere (7 last), oleksin mina Aleksei Kroszewski asemel nende kasupojaks saanud. Seda oli kindral ja proua piiskopile kinnitanud.”

Paar aastat hiljem sattus Hillar jälle H. B.

⁸ Diskussioon „Hillar Lehari ja Laidoneri päevik” internetifoorumis Militaar.net, oktoober 2008. aastal. <http://www.militaar.net/phpBB2/viewtopic.php?t=15340>

⁹ M. Laidoneri kiri T. Männikule 23.03.1973. KLM, Fond 4.

¹⁰ Vt. viide 5.

¹¹ H. Lehari kiri R. Marandile 16.03.1978. Kõik H. Lehari poolt R. Marandile saadetud kirjad olid artikli kirjutamise ajal Kirjandusmuuseumis veel katalogiseerimata.

¹² H. Lehari kirjad R. Marandile 22.01.1978 ja 10.09.1982.

¹³ V. Lauritsa kirja kavand H. Lehari tütrele Christine Ubrigale, aasta ja kuupäev teadmata. Autori erakogust.

¹⁴ Need andmed pärinevad autori erakogus leiduvatest eluloolistest märgetest.

¹⁵ Vt. viide 14.

¹⁶ Vt. nt. H. Rajamaa märkmeid kirjavahetusest H. Lehariga. KM, f. 384, n. 12, s. 8.

¹⁷ H. Lehari kiri A. Adsonile 20.11.1969. KM, f. 180, n. 80, s. 1.

Centumi klubi 1930. aastatel. Esiplaanil istub „Tallinna Laeväühisuse“ direktor Heinrich Neuhaus. Foto Hinrek Neuhausi erakogust.

Rahamäe hoolde ja pandi Hugo Treffneri gümnaasiumi, mille ta ka lõpetas. Pärast G. Vesteli surma 1933. aastal siirdus 17-aastane noormees temalt saadud päranduse toel õppima Berliini. Kuna sealne poliitiline õhkkond talle ei meeldinud, siis sõitis ta hoopis Berni, sealt edasi aga Grazi. Õppimiseks ei jäänud kuigi palju aega, sest ülikoolilinnades oli teisi kiusatusi: „Ma nägin vaid raha, ilusaid naisi ja nende seltskonda öölokaalides.“ Grazi linnateatris käies silmas ta ungari näitlejatar Clara Tabodyt, kellesse kohe armus. Nende vahel tekkis küllalt kaua kestev ja intensiivne armuvahekord, mis aga järsult lõppes, kui Clara pidi koju, Budapesti, haige ema juurde sõitma. Kuigi nad olid otsustanud abielluda, saabus Hillarile paar päeva hiljem pikk kiri fotoga, kus Clara oli oma abikaasa ja lastega.

Lehari oli ahastuses ja kuna Vesteli poolt pärandatud raha oli otsas, siis otsustas ta Eestisse tagasi sõita.

Centumi klubi – põhimõtete lõbumaja

Tallinna tagasi tulnud, läks Lehari kohe H. B. Rahamäe juurde Toompeale, kus ta lahkesti vastu võeti. Kui piiskop sai teada tema viletsast

olukorrast, helistanud ta Tallinna Laeväühisuse direktorile Artur Hüüsile, et järele pärida, kas poisile on mingit tööd pakkuda. Bridžiohtul Laidoneri juures olevat direktor Hüüs rääkinud Rahamäe palvest. Kohal oli ka Tallinna eliitklubi Centum vanematekogu esimees Paul Öpik ja paar nädalat hiljem pakutigi Leharile teenistust Aia tänaval asunud Centumi klubi asjaajaja ehk käsundusatašeenä, nagu ta ise nimetab oma ametikohta 1984. aastal kirja pandud mälestustes teenistusest Centumis 1935–1940.¹⁸ Seda kirjutist peetakse ainsaks põhjalikuks allikaks klubi tegevuse kohta ja järgnevad andmed tuginevadki peamiselt sellele.

„1905. aasta revolutsiooni keerises põgeneid Konstantin Päts, tema noorem vend Volde-
mar Päts, Jaan Teemant, Pätside õemees Mihkel Pung ja Otto Strandman Schweitzi. Nende keskuseks oli üks vana mõis, Weissensteinigut, Berni lähistel, kus elasid pagulastena ka Mihkel Martna, Peeter Speek, Karl Ast j.t. Seal jätkati kodumaal poolelijäänud poliitilisi vaidlusi põhjalikumalt, kuna nüüd oli küllalt aega selleks. Seal tutvus K. Päts ka selleaegsete Schweitzis, Prantsusmaal, Belgias ja Inglismaal asuvate majandustegelaste klubidega. Nendest klubidest

¹⁸ H. Lehari. Mälestuspilte Eesti Vabariigi uhkusest, *Centum klubist*. 1984. ERA, f. 4996, n. 1, s. 226; Kultuur ja Elu 1994, nr. 10.

olnud Päts väga vaimustatud ja lubanud samas ka kohe kunagisse Eesti Vabariiki vastava klubi asutada.”¹⁹

Juba enne klubi asutamist liitus üritusega hulk Pätsi seltsimehi ja kaastöölisi, nagu korp! Vironia vilistlased Karl Ipsberg, Artur Uibopuu, Anton Teetsov, Artur Hüüs, Voldemar Puhk jt. Klubi esimesse seitsmeliikmelisse vanematekogusse kuulusid peale Konstantin Pätsi ka Otto Strandman, Friedrich Akel ja Mihkel Martna.²⁰ Arvestades Eesti olusid, leiti, et tarvis on klubi liikmete arvu piirata sajale ja seepärast võeti ka nimeks ladinakeelne Centum. Vastandina tegevliikmete arvule, oli aga auliikmete arv piiramata.²¹ Siinjuures ei ole vaja kõiki Centumi liikmeid üles loetleda, kuid pole ju saladus, et need väga valitud isikud kuulusid sõdadevahelise Eesti mõjuvõimsaimate ja rikkaimate hulka. Samuti oli nimekirjas paar eesti kirjanikku ja kunstnikku ning palju diplomaate. H. Lehari selgituste kohaselt oligi üks klubi peamisi eesmäärke sidemete sõlmimine diplomaatilise korpusega. Olulisimaks püüdluseks oli siiski „kaastegev olla seltskonna kultuuri ja vaimlise elu tõstmiseks, liikmete ühendamiseks ühiskonna huvide alal ja läbikäimise arendamiseks Tallinnas viibivate välisriikide kodanikkudega lähema vahekorra loomiseks”²². Klubi nimekate külaliste hulgas oli välismaalastest prominente. H. Lehari kirjutab oma mälestustes: „Kõik Eesti Vabariigi ametlikud riigi külalised olid alati Centumis vastu võetavad. Nagu: Rahvasteliidu peasekretär, Soome-Läti-Poola riigipresidendid, Rootsi kuningas, kroonprints ja prints Gustav Adolf, Nõukogude Liidu marssal Jegorov (Laidoneri koolivend Nikolai Sõjaväeakadeemiast), Leedu ja Ungari sõjavägede ülemjuhatajad jne.”²³

Klubi ruumid võimaldasid ka ööbimist. Niisiis ööbisid seal Saksamaa sõjaväeluure *Abwehr*’i ülem Wilhelm Canaris, parun Alexander von Dörnberg (hiljem protokollülem Berliinis) jpt.

Pole ime, et tekib huvi teada saada, mida Centumis suletud uste taga arutati. Folklorist Oskar Loorits olevat lausunud, et Centumi klubi oli nagu põhimõtete lõbumaja.²⁴ Veel üks katke H. Lehari mälestustest annab päris ilmeka pildi klubi öhkkonnast ja isikute galeriist: „Politseitundi Centumis ei olnud.”²⁵ Oldi intiimselt, nagu üliõpilaskorporatsioonide konvendimajades. Purjus ei olnud ka keegi, kuid paras schwips oli kõigil. Tihti laulsid välisminister Julius Seljamaa, abikaasa Annaga ja diplomaat Oskar Öpik-Mamers, norralannast abikaasa Eldriga soolot, notariproua Elsa Kristelsteini klaverisaatel (pr. oli Aksel ja Heino Elleri öde). Need olid suurepäraseid eesti laulud ja vene romansid. Tantsuks mängis alati Kurt Strobel ja tema orkester. Silmapaistvad daamid olid Dr. Friedrich Akeli tütre, pr. Vilma Akel-Tiedt, Asta Treude ja Ly, hilisemalt Madame von Sydow. Laevade ja Keila mõisa omanik Alfred Kalmi ainus tütar Aino Kalm-Sammul oli samuti üks säravamaid oma välimuselt ja riietuselt. [– – –]. Kindralite prouadest olid Lia Jonson ja Meeri Jaakson esirinnas, samuti kõige nooremad. Mõlemate leivanummer oli tants ja lõbutsemine.”²⁶

Kindralmajor Gustav Jonsoni abikaasa Julia avas koos riigi presidendiga klubi balle, mis olid kuulsad üle Balti riikide. Lisaks uusaastaballile tähistati igal aastal vabariigi aastapäeva ja mõlemale sünnipäevale ilmus alati suur osa tolleaegse Eesti ning Läti majandus- ja riigitegelastest. Peale selle korraldati bankette ja juubeleid: Centumis tähistas K. Päts oma 65. ja J. Laidoner oma 55. sünnipäeva. Centum klubi ei olnud siiski Eesti poliitilisele ja majanduslikule eliidile, vaid jõukate meeste selts või luksusrestoran, nagu Kuld Lõvi ja Du Nord, muidu ei ümbritseks ju Centumit tänaseni saladusloor. H. Lehari seletab: „Aia tänaval ei aetud otseselt mingisugust poliitikat, küll aga arendati ja leiutati tihti peale kasulikke ideid majanduse kujundamiseks, aren-

¹⁹ H. Lehari. Mälestuspilte Eesti Vabariigi uhkusest, *Centum* klubist, lk. 1.

²⁰ Klubi „Centum”: põhikiri, kodukord, tegevliikmete nimekiri 1925. a. Tallinn, 1925, lk. 17–19. Tartu Ülikooli raamatukogu (TÜR), A-60387.

²¹ Samas, lk. 1.

²² Samas.

²³ H. Lehari. Mälestuspilte Eesti Vabariigi uhkusest, *Centum* klubist, lk. 7.

²⁴ H. Lehari kiri R. Marandile 26.03.1979; H. Lehari kiri Ahti Paele 17.04.1980. ERA, f. 4996, n. 1, s. 225.

²⁵ Tegelikult oli klubil vanematukogu poolt määratud lahtiolekuaeg, nimelt kella 10-st hommikul kuni kella 2-ni öösel. Klubi kinnipanemine kuulutati välja helistamisega, mispeale klubisse jääjatel tuli maksta klubi kassasse trahv – mida kauemaks jääd, seda suurem oli trahv. Vanematekogul oli õigus pidude puhul klubi lahtiolekuaega ka muuta. Klubi „Centum” põhikiri, lk. 12, 15.

²⁶ H. Lehari. Mälestuspilte Eesti Vabariigi uhkusest, *Centum* klubist, lk. 8.

damiseks. Mõnelgi korral tuli mul pitseeritud kirju viia Välisministeeriumi Väliskaubanduse osakonna dir. Georg Merile, või abidir. Rudolf Mickvitzile, samuti majandusminister Karl Selterile [– –].

Centumis istusid koos kõik poliitilised voolud ja kirjanduslikud rühmitused, puhates päevatööst ja sõlmides kontakte. Mingisuguseid vaidlusi ei olnud. Tartust tulnud professor Ants Piip vestles sõbralikult Kaarel Eenpaluga. Töövõtjate esindajad Riiginõukogus, Johannes Kurvits, Rein Marandi²⁷ [– –] ja Aleksander Oinas tõstsid klaase Joachim Puhki või Johan Sihveriga.²⁸

Centumi ballide sissetulekud oli tohutud, tavaliselt kuni 40 000 krooni, ja enamasti läksid need heategevusele: suurte summadega toetati Eesti Lastekaitse Ühingut, samuti Eesti Punast Risti ning lasterikkaid emasid. Seega ei piirdunud klubi tegevus ainult poliitiliste ja majanduslike küsimustega, vaid ulatus ka sotsiaalsektoris.

Centumi tegevus lõppes seoses sõja puhkemise ja Eesti Vabariigi okupeerimisega. Saksamaa ja Nõukogude Liidu ettevalmistused sõjaks ei jättnud klubi tegevust mõjutamata. Kui klubisse hakkas koos diplomaatidega ilmuma palju võõraid kjusid, kes tahtsid Centumi isikutega lähemalt tutvavaks saada, oli juhatusele selge, et klubi võib muutuda üheks Põhja-Euroopa luurekeskuseks. Seda aga ei soovitud. Ühe abinõuna võeti kasutusele Saksamaa päritolu kuuldeaparaadid, mis seati laudade ja toolide alla. Vastutus kuuldeaparaatide käsitsemise eest langes H. Leharile. Olles kindral Laidoneri usaldusmeheks, pidi ta erilist tähelepanu pöörama sellele, mida Laidonerist räägiti.²⁹

Baaside lepinguga muutus olukord klubis ja välissaatkondade külalised kadusid sama kiiresti, kui olid ilmunud. Ka Centumi liikmetel ja alatistel külalistel muutus ebasobivaks sellisel äreval ajal klubis käia ja selle tegevuse pärast muretseda, sest ohus oli Eesti Vabariigi iseseisvus. Pärast 1940. aasta juunipööret jäi klubi tegevus täiesti seisma. Lehari kirjutab: „Keegi sinna enam ei tulnud, ega tahetud midagi teada Aia tänava Valgest Majast. Kui

telefoneerisin juhatuse liikme Jaan Sootsile, tema Kreutzwaldi tn. 11 kindralitemaja koju, paludes juhtnööre edaspidiseks, käratas kindral: „Pange Centum endale persse!” ja viskas kõnetoru hargile. Olin jahmunud tema sõnadest. Lõbutses tema ju alati seal... Proovisin veel Oskar Kersoniga. Nõmme ei vastanud. Mikk Pung ja Puhkid vaiksids samuti. Viimaks leidsin julge eesti mehe, Hr. Harald Tammeri ja Mark van Jungi Kloostrimetsast. Mõlemad ilmusid kohe ja algas klubi vaikne likvideerimine.”³⁰

Nii lõppes Centumi klubi lühike, kuid külaliski intensiivne tegevus. Saksa okupatsiooni ajal katsusid neli veel ellu ja Eestisse jäänud klubi liiget – tööstur Oskar Kerson, notar Jakob Kristelstein, Esto-Muusika OÜ dir. Mikk Piper ja tööstur Martin Luther – klubi seismajäänud tegevust uuesti alustada, kuid edutult. Sakslased ei nõustunud nende arust inglismeelse klubi tegevusega ja Nõukogude Liidu järgneva okupatsiooni ajal jäid muidugi Centumi klubi ukseks suletuks. Sooritades oma viimast ülesannet klubi teenistuses, põletas H. Lehari ära kõik Centumi paberid ja pildid, mis võisid klubi liikmed ja külalised ohtu seada.³¹

Hillar Lehari paguluses: teadmisi omandades ja jagades

Sõja-aastaisse puutuvad andmed on samuti lahkuminevad. Lehari olevat olnud sõja ajal metsavend, peale selle tegutsenud ka Saksa luureametis.³² Neid väiteid tõestavaid dokumente aga pole seni leitud. Sellest, mida H. Lehari tegi neil aastail, räägivad kõige usutavamalt kirjad, mida ta saatis oma täditütrele Virve Lauritsale. Esimese Nõukogude Liidu okupatsiooni ajal õnnestus tal põgeneda Stockholmi kaudu Taani ja sealt Saksamaale. Seal ta mobiliseeriti Saksa sõjaväkke, kust aga laskis jalga, mille tagajärjel sattus Neuengamme koonduslaagrisse, pole teada, millal. Teada on aga, et ta vabastati 1945. aasta kevadel laagrist liitlasvägede poolt.³³

Üht märkimisväärset sõjaegset episoodi on Hillar Lehari kirjeldanud Virve Lauritsale saadetud kirjas:

²⁷ Tegemist ei ole mitte dr. Rein Marandiga Uppsalast.

²⁸ H. Lehari. Mälestuspilte Eesti Vabariigi uhkusest, *Centum* klubist, lk. 6.

²⁹ H. Lehari kiri A. Paele 24.03.1980. ERA, f. 4996, n. 1, s. 225.

³⁰ H. Lehari. Mälestuspilte Eesti Vabariigi uhkusest, *Centum* klubist, lk. 9.

³¹ Vt. viide 17.

³² Vt. viide 17; A. Joonsoni kiri R. Marandile 07.05.1976.

³³ H. Lehari kiri V. Lauritsale 15.09.1980. Autori erakogust.

„Kui ma olin sõdurina Viinis [– –], siis ma otsisin üles Franz Lehari. Ta elas uhkes lossis või õigemini suures villas. Ta ei olnud abielus, nagu Robert Stolz³⁴ viis korda. Leharil oli seltsiliseks klaver, papakoi Peeter ja suur kilpkonn Grethe. Ta imestas väga, et temanimelisi ka Eestis leidub. Muidugi ma ei ütelnud talle, et on võetud nimi. Ta oli ungarlane ja ütles kohe – meie oleme sugulased... eestlased, soomlased, ungarlased. Sama ütles mulle ka põgenikuna Ungari riigihoidja admiral Nikolaus von Horthy-Nagybanya Weilheimis.”³⁵

Kas väidetav külaskäik tuntud helilooja juurde vastab tõele või mitte, ei saa ehk kunagi kindlaks teha. Mis aga puutub H. Lehari suhtesse Ungari kunagise riigipeaga, siis on sellele tõenduseks H. Lehari abikaasa tunnistus ning admiral Horthy kirjutatud lühike kiri.³⁶ Ta soovib selles Leharile „Glück und Erfolg” Kanadasse emigreerimise puhul. Kuigi H. Lehari taotles elamisluba nii Kanadasse kui ka USA-sse, (samuti Šveitsi ja Vatikani), jäi ta siiski Euroopasse – täpsemini, 1940. aastate lõpust alates Prantsusmaale.³⁷ 1946. aastal abiellus ta Poolast põgenenud Lucie Baueriga, järgnevatel aastail sündis neil viis last. 1950. ja 1960. aastatel töötas H. Lehari söekaevanduses ja mitmes vabrikus ning elas nähtavasti vaikelt ja lihtsalt.³⁸

Neil aastail ja pärastpoole võttis ta ühendust mitme eesti kirjanikuga, sh. Artur Adsoni, Friedebert Tuglase, Bernard Kangro ja Jaan Lattikuga, samuti väliseesti kirjastustega, kust tellis raamatuid, peamiselt memuaare. Mõnega astus ta enda väitel pikemasse kirjavahetusse, nagu näiteks Oskar Looritsa, Oskar Angeluse ja William Tomingasega, kuid neist kirjavahetustest pole ühtegi jälge. Kuna H. Lehari tundis Eesti riigimeeste ja teiste tuntud tegelaste vastu suurt huvi, võib arvata, et ta tahtis nii mälestusraamatute kui ka kirjavahetuste abil neid lähemalt tundma õppida. Ta mainib mitmes kirjas, et koostab teatmeteost, kus on üle 514 isiku, kes mängisid iseseisvuspäevil

olulist osa.³⁹ Kuigi Lehari kogus memuaaride lugemisel ja kirjasõpradelt saadud andmetest suurel hulgal teadmisi, pole ta neid mingil viisil ise talletanud.

Pärast enneaegset pensionile minekut 1969. aastal siirdus Lehari koos perekonnaga elama Strasbourgi.⁴⁰ Nüüd oli tal aega küllalt, et täielikult pühenduda oma tõelisele kirele – Eesti ajaloole ning selle peategelastele. H. Lehari tütar Christine Ubriga väitel tavatses ta oma toas veeta öid raamatuisse süvenenult või pikki kirju kirjutades. Naisele ja lastele jäi see kõik salapäraseks, sest nad ei vullanud eesti keelt.⁴¹

1970. aastatel muutus kirjavahetus üha intensiivsemaks ja mahukamaks. Eriti põhjalik ja kauakestev oli Hillar Lehari kirjavahetus ajaloolase Rein Marandiga, kelle Leharilt saadud mitme tuhande leheküljeline kirjakokk on säilitatud Eesti Kirjandusmuuseumis. Lehari üllatas Marandit enda fenomenaalse mälu ja teadmistega ning kinnitas oma andmete õigsust üksikasjadega, mis said olla teada vaid väga vähestele. Nõndaviisi pani ta Rein Marandi ennast uskuma, küll reservatsioonidega, sest korrektsete andmete kõrval esinevad Lehari kirjades täiesti valed andmed, kuulujutud ja ilmselt ka valejutud. Rein Marandi andis 1990. aastatel välja oma kaheköitelise elutöö „Must-valge lipu all”, mis käsitleb vabadussõjalaste liikumist Eestis aastatel 1929–1937.⁴² Teises köites viitab ta Leharile korduvalt ja annab ühes viidetest teda väga iseloomustava selgituse:

„Omades elavat huvi ja suurt uudishimu kõigi seal [Centumi] klubis nähtud „koorekihi” inimeste ja nende vahelokordade, aga ka tolleaaja poliitiliste sündmuste ja nende telgitaguste vastu on tal – ka tänu oma tutvusele Tallinna polpol-i ja Sõjavägede Staabi II osakonna meestega – kogunenud palju mälestusi ja nendega on ta pärast lausa üle külvanud tuntud eesti pagulasi, neile sadu pikki kirju saates. Enamasti on ta nende usaldust võitnud; tema mälestusi on iseloomustatud kui esimest Eesti Vabariigi

³⁴ Robert Stolz (1880–1975) oli austria helilooja ja dirigent.

³⁵ Vt. viide 33.

³⁶ Miklós Horthy kiri H. Leharile 19.04.? (pole kirjutatud, mis aasta). Autori erakogust.

³⁷ Vello Salo kiri H. Leharile 05.04.1950; Karl Selteri kirjad H. Leharile 23.01.–02.12.1952 ja 16.04.1953; H. Lehari kiri V. Lauritsale 17.12.1946. Autori erakogust.

³⁸ H. Lehari kirjad V. Lauritsale 13.12.1946–18.08.1963. Autori erakogust.

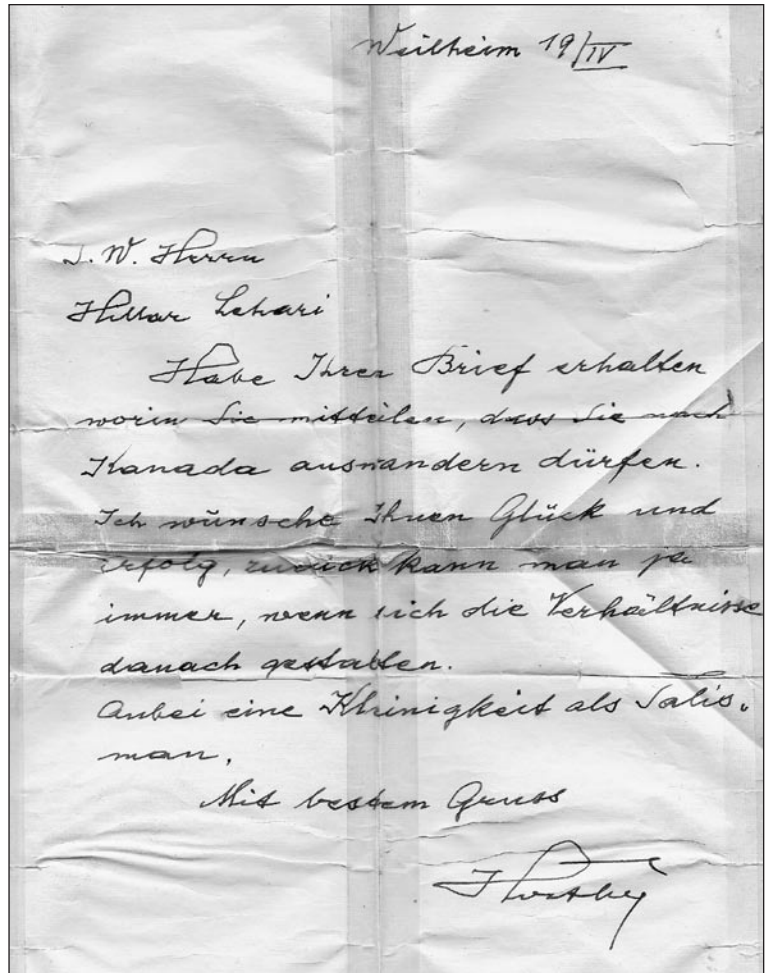
³⁹ H. Lehari kiri J. Remmelgasele 08.06.1969. Jüri Remmelgase arhiiv.

⁴⁰ H. Lehari kirjad V. Lauritsale 10.05.1970 ja 11.07.1970. Autori erakogust.

⁴¹ Kirjavahetus C. Ubriga ja autori vahel 01.–10.03.2010.

⁴² R. Marandi. Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937. I. Legaalne periood (1929–1934); II. Illegaalne vabadussõjalus (1934–1937). Stockholms universitet, 1991; 1997.

Miklós Horthy kiri
H. Leharile 19.04.
Arvatavasti aastast 1946
või veidi hiljem.
Erakogu

„kultuur- ja seltskonna” ajalugu (O. Loorits) ja soovitatud on nende trüki avaldamist. Küll erakordselt head, lausa „fotograafilist” mälu lugematute üksikasjade suhtes üles näidates, need H. L. kirjad sisaldavad – peamiselt enda elukäigu osas – ka kohti, mis ettevaatusele sunnivad. [– – –].”⁴³

Vallaslapse väljamõeldud minevik

Marandile ja teistele saadetud kirjade sisust moodustavad suure osa andmed Hillar Lehari enda elukäigu kohta. Olles nii lähedalt seotud

Eesti suurmeeste ja ajalooliste sündmustega, oli Leharil ehk raske vahet teha omaenda eluloo ja Eesti ajaloo vahel. On siiski põhjusi arvata, et tema väidetav elulugu on osalt valedetele rajatud. R. Marandi on näiteks leidnud, et H. Lehari nime ei leidu Jakob Westholmi õpilaste nimekirjas ning et tema asemel oli Michael Laidoneri pinginaabriks hoopis keegi teine.⁴⁴ Ja selle kohta, et tal üleüldse oleks olnud nii lähedane suhe J. Laidoneri ja tema perega, ei leidu mingeid tõendeid, kuigi tema detailsed kirjeldused näivad seda kinnitavat. Mis puutub sellesse, et Peeter Laidoner oleks tema tõeline isa olnud, siis on see kindlasti üks Lehari välja-

⁴³ R. Marandi. Must-valge lipu all. Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929–1937: II. Illegaalne vabadussõjalus (1934–1937), lk. 148.

⁴⁴ R. Marandi kiri H. Leharile 31.07.1994. Autori erakogust.

Laidon - Jenson
H.L. - O. Lottale 300 Ahk!
"Centam"
Halls Länar doctor
Tina maichen Tete vije paret uingedda. Reda
separat et Tel oleu fämlre elevade unru
omst i' sennuheit Barti Vaberg, ajal i' va
kolleu i'rimore veveldte omputuon ajal i' va
volmudde nipi pävle.)
Minu män jängi ol' hieviijede Habi Ilvonen
noorus jängure entale 1938-39.
Kolonel Volleu Secken ol' noorus velen
(infantry). Jaonus velen ol'd: kapten Kung-
vel, i' leitnant Piilo, kapten Timm kapten Lotus
i' leitnant Jaw, major Kristian kapten Velling i'
leitnant Rahimchus, kapten Kalmus kapten Örn, i'
leitnant Helmvorte, i' hievaschedde Piimere.
Jaonvendi ol' 4 - A, B, C, D.
Allice - kolonellitnant Kut ol' opectivos velen
vlen transport i' Reda vlen ol' vol. le. Koring,
Konaldus personal vlen vol. le. Rehlerne orjo-
nstron i' mobilisatruon vlen vol. le. Leigo
vähäppe vlen ol' vol. le. Reinola. Topohikho-
grafi orkone vlen ol' major Douglas i' hieva
ndentem kolonel Wormer. Vabehusnig ajal
vontee i' ahvni vlen ol' kolonel Katleri.
H. vovettes valitru vlen un dalkuor Putley
i' kolonel Marinus Tewshinvalitru vlen Sch.
knd. major Jewon hievishten vlen un dalkuor
Helm-Tond, vlen "v. promanition vlen kolonel
Reinonen Hilbert vol. Korvay, i' jussuonmet
kolonel Luttimäkel. Orkond ol' 6 hieviijede
Habi. Tete veveld ol'd veel veveldde reports -

Lehari kiri Marandile,
tema kirjadele
tüüpilise pikkusega:
35 lk. On näha Rein
Marandi märkmeid ja
allakriipsutusi. Erakogu

mõeldisi. Samuti ei olnud H. B. Rahamägi ega G. Vestel temaga kuidagi seotud, mida kinnitab allakirjutanu tehtud suguvõsa uurimine. Ka H. B. Rahamäe leسل Lolalt aastatel 1980–1996 saadud kirjad ei sisalda midagi, mis kinnitaks Lehari väidetavat sugulust.⁴⁵ Et tema ema suri 1922. ja vanaema 1927. aastal, seda väitis Lehari ainult selleks, et tema väljamõeldud elukäik oleks usutavam. Tegelikult surid nad mõlemad alles 1938. aastal.

Isegi see, millele väidetavalt Lehari teadmised põhinesid, nimelt et ta Centumi klubis töötas, on osutunud valeks. Seda kinnitavad kaks

tema enda kirjutatud kirja, mis on saadetud ja hiljem ka Kirjandusmuuseumis katalogiseeritud sünninime Ääro all. Neid pole siiani osatud siduda Lehariga. Esimene kiri on saadetud 8. augustil 1938. aastal Harku vangla 19. kambrist kirjanik Friedebert Tuglasele nime all Hyller Ääro: „Andestage palun, et julgen enesele vabaduse võtta siit kurjategijate maailmast Teie tülitamiseks. Tõesti, uskuge mind palun, mul on Teile väga piinlik kirjutada vahialusena, aga et mind seovad armsad mälestused Teie sünnikoha ümbrusega ja et Teilegi (andestage palun minu häbematus!) olete kunagi Toompea vanglas

⁴⁵ Autori erakogust.

⁴⁶ H. Ääro (Lehari) kiri F. Tuglasele 08.08.1938. KM, f. 245, n. 75, s. 7.

süngete müüride vahel viibinud – siis julgengi Teile siit oma pisikese kirjakese saata.”⁴⁶

Teine kiri on kirjutatud kirjanik Eduard Hubelile 19. jaanuaril 1939, seekord nime all Hiller Ääro:

„Olen 23. aastane, vanemateta, osalise gümni. haridusega noormees. Kodugi – see ilus sõna mul kahjuks praegu puudub... Nooruse rumaluse, kergemeelsuse ja osalt ka majanduslike raskuste tõttu sooritasin kriminaalse maigulisi pettuseid, mille eest mind Tall. 10. jsk. kohtunik karistas ühe aasta ja kolme kuise vangistusega. Vabanesin vahi alt 3. dets. m. a. Tõesti, uskuge mind, ma enam ei tahaks olla ühiskonnale kadunud pojaks; enam ei tahaks kätt sirutada võõra vara järgi ning sattuda sinna süngete müüride vahele... Tahaksin alata uut, puhtamat ja säreavat elu [– – –].”⁴⁷

Edasi palub ta kirjanikult abi töö leidmiseks ja ka raha „sooja toidu muretsemiseks ja peavarju leidmiseks linna oõmajas”. Oletades, et kirja sisu vastab tõele, mis tundub vägagi tõenäoline, istus Lehari trellide taga 3. septembrist 1937 kuni 3. detsembrini 1938. Enne vangistamist sooritas ta „kriminaalse maigulisi pettuseid” kes teab kui kaua. Centumi klubis ta küll ei töötanud ja tema minevik polnud kindlasti nii hiilgav, nagu ta ise väitis (nimetades H. B. Rahamäge ja G. Vestelit oma kasuisadeks jne.).

Kuid miks Lehari ikkagi valetas? Ta kinnitas Hubelile saadetud kirjas, et „mul on küll must ja halvakuulsusega minevik, kuid tulevikus mina tahaksin parem ja puhtam olla ning unustada oma kurva, pisarais nooruse”. Esimeseks sammuks selles suunas oli nime muutmine – Äärost oma lemmikhelilooja järgi Lehariks. Naisele ja lastele ta enda tõelisest minevikust suuremat midagi ei rääkinud, mainis vaid mõnda nime, nagu Johan Laidoner või Hugo Bernhard Rahamägi.⁴⁸ On väga tõenäoline, et kuna tal vallaslapsena puudus õige isakuju, siis püüdis ta leida kedagi teist, keda võiks isana austada. Ta leidiski austamisväärseid suurmehed, nagu H. B. Rahamägi ja J. Laidoner. Nendest võis ta rasketel hetkedel ammutada jõudu ja julgust. Lehari korteri elutoa seinal rippusid kõrvuti kindrali ja piiskopi portreed, millede all teda nähti jõululaupäeva õhtul nutmas.⁴⁹

Lehari näol on tegemist unarusse jäetud poisiga, kes, janunedes tähelepanu ja tunnustuse järele, tahab olla armastatud ja lugupeetud. Ta

tunneb häbi oma mineviku üle ja mõistab, et võib austuse pälvida ainult siis, kui saab jätta maha kõik olnu. Lehari tungib Eesti lähiajaloo sügavustesse, et leida seal endale sobiv läbiuurimata koht, kus keegi teda paljastada ei oskaks. Paistab, et enda konstrueeritud müütilisest maailmast ei leia Lehari ka ise enam teed tagasi reaalsusse. Ta on omaenda fantaasia lõksu langenud ja veendunud usus, et see ongi tema tõeline minevik.

Mõnda aega enne enda surma 1999. aastal kogus H. Lehari kokku peaaegu kõik oma tuhanded raamatud, kirjad, pildid ning dokumendid ja pani need põlema, et koos nendega haihtuksid ka valed. See oli nagu tema väljamõeldud mina enesetapp ja Lehari lootis, et kõik pettused surevad koos selle väljamõeldud minaga. Kuid, nagu me näeme, paneb Lehari meid ikka veel tänapäevalgi pead murdma mitme asja üle.

H. Lehari andmete usaldusväärsus

Centumi klubis leidis Lehari läbiuurimata „musta augu” Eesti lähiajaloo. Olles sõdadevahelise Eesti poliitilises ja seltskondlikus elus väga vilunud asjatundja, oli tal ka teada, et sellest vähestest väljavalitute klubist väljaspool suurt midagi ei teatud. Lisaks ei õnnestunud enamikul klubi liikmetest ega külalistest järgnevast punasest terrorist eluga pääseda. Ja need, kel siiski õnnestus Läände põgeneda, nagu ärimees Oskar Kerson ning agronoomid Oskar Lõvi ja Ilmar Raamot, oma mälestusraamatutes Centumi klubi lähemalt ei puudutanud. Seda arvestades oletas ta, et keegi ei saa ümber lükata väidet, et seal töötas keegi Hillar Lehari (või Ääro ehk Kurruku) nimeline. Ja kes oleks võimeline eitama, et tema bioloogiline isa võis olla Peeter Laidoner, kellest ei teatud tollal ega tänagi palju midagi. Lehari „mälestused” on tõepoolest kujutatud niisuguse tunde ja ehtsusega, nagu ta oleks tõepoolest näinud kõike kirjeldatud omaenese silmadega. Täna võime aga kinnitada, et nii tegelikult ei olnud.

Kas peaksime siis H. Lehari nn. mälestused Centumi klubist, J. Laidonerist ja muust kõrvale heitma kui täielikud valejutud? Ei, mitte tingimata. Tema kirjutatud artiklites ja kirjades sisalduv põhineb arvatavasti neil andmeil, mis saadud Centumi endiste liikmete ja külaliste

⁴⁷ H. Ääro (Lehari) kiri E. Hubelile 19.01.1939. KM, f. 182, n. 8, s. 14.

⁴⁸ Vt. viide 41.

⁴⁹ C. Ubriga kiri autorile 06.10.2010.

käest, nagu rahvaluuleteadlane Oskar Loorits, ärimees Oskar Kerson, publitsist Märt Raud, insener Hugo Kurman, diplomaat Elmar Kirotar, ajakirjanik Arnold Joonson, samuti ohvitserid William Tomingas ja Villem Saarsen. Viimane oli Johan Laidoneri onupoeg. Kahjuks on enamik nende isikute poolt Leharile saadetud kirjadest hävitatud, seega võime nende sisu osas vaid oletusi teha.

Centumi klubi tegevus ja tähendus on tänapäevani jäänud saladuslooriga kaetuks, sama võib nentida Hillar Lehari eluloo kohta. Mis on selles tõi ja mis mitte, on siiski oluline küsimus, sest Lehari kirjutatud sajad pikad kirjad sisaldavad tohutult palju andmeid esimese Eesti Vabariigi poliitikute, majandus- ja kultuuritegelaste kohta, ja need võiksid olla väärtuslikud allikad. Kui Oskar Loorits iseloomustas Lehari mälestusi kui esimest Eesti Vabariigi „kultuur- ja seltskonna” ajalugu, siis Arnold Joonson nentis, et „suur % tema teadmisi on selle kuulsa agentuuri KNSR päritoluga. See agentuur on „Keegi naine saunas rääkis.”⁵⁰

Kui tulla veel tagasi kindral Laidoneri päeviku olemasolu juurde, siis on seegi müsteerium jäänud päris kindla lahenduseeta. 2010. aasta hilissuvel koputas keegi tugeva aktsendiga võõras Hillar Lehari poja Richardi uksele ja küsis, kas tal on äraandmiseks mingeid vanu raamatuid. Küsija oli jättnud väga ebatavalise mulje.⁵¹ Nii Hillar Lehari poeg kui ka tema naine, kes hiljuti suri, on väitnud, et Lehari tuhandete raamatute seas leidis üks köide, mida ta pidas ainulaadseks ja hindamatuks. Kui Johan Laidoneri päevik on kunagi eksisteerinud, mis tundub ebatõenäoline, siis on see ilmselt hävinud. Võib-olla hoitakse seda aga Strasbourgi Ülikooli raamatukogus, kuhu Lehari soovis annetada oma väärtuslikumaid raamatuid, kirju ja pilte.⁵² Tal olevat isegi ühes raamatukogu pommikindlas hoidlas olnud neile esemetele reserveeritud koht.⁵³ Kas aga Lehari üldse on raamatuid ja muud sinna paigutanud, pole tänaseks selgunud.

2011. aasta märtsis näidati ETV sarjas „Ajavaod” dokumentaalfilmi „Seltskondlik maja”, milles taheti vaatajatele selgitada, mida kujutas endast Centumi klubi ja millega seal tegeldi.⁵⁴ Allikana kasutati suuremalt osalt Hillar Lehari

artiklit, nimetades seda ainsaks kirjalikuks allikaks nendest aegadest. Järelikult on Lehari jutud, olgu siis tõesed või väärad, ikka kriitikavabalt levimas.

Kokkuvõttes võime konstateerida, et vaatamata kahtlasele minevikule on Hillar Leharil õnnestunud konstrueerida niivõrd usutav lugu enda kohta Eesti suurmeeste seas, keda ta küll võis austada, kuid ilmselt ühtegi neist isiklikult ei tundnud või polnud kohanudki. Nüüd võib Hillar Lehari oma hauas naerda, kui tema nime ikka ja jälle Eesti ajaloo suurkujudega seotakse. Tahaks loota, et edaspidi suhtutakse siiski Hillar Lehari poolt väidetusse suurema ettevaatusega, vähemalt seni, kuni päevavalgele tuleb rohkem andmeid tõe ja väljamõeldiste väljaselgitamiseks tema juttudes.

Filip Laurits

Carl Filip Laurits (1989) on Rootsisis sündinud ja kasvanud eesti päritolu ajaloo- ja genealoogiahuviline. Ta õpib 2009. aastast Uppsala ülikoolis eesti ja Göteborgi ülikoolis vene keelt.

⁵⁰ A. Joonsoni kiri R. Marandile 07.05.1976.

⁵¹ C. Ubriga kiri autorile 13.09.2010.

⁵² Nt. H. Lehari kiri A. Paele 15.07.1982. ERA, f. 4996, n. 1, s. 225.

⁵³ H. Lehari kiri V. Lauritsale 10.08.1994. Autori erakogust.

⁵⁴ Edastatud 20.03.2011.